

УКРАЇНА СЬОГОДНІ

Роман ШПОРЛЮК

ТВОРЕННЯ СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ: ЗАХІДНИЙ ВИМІР*

У лютому 1948, британський історик Льюїс Нейм'єр (1888 – 1960) прочитав лекцію, присвячену сотій річниці Європейської революції 1848¹. Цю лекцію під назвою “1848: Seed-plot of History” (“1848: розсадник історії”) видано разом з іншими його працями у збірнику “Vanished Supremacies”².

Нейм'єр обирає як вихідний пункт 1848 рік, і цей вибір добре обгрунтований. Існує відоме традиційне кліше, що 1848 рік був поворотним пунктом історії, але тоді історія не змогла повернути в інший бік, проте це не так. 1848 – це рік перших європейських революцій: їхнім епіцентром була Франція, також революції відбулися в Палермо, Неаполі, Відні, Берліні, Буді й Познані – і це ще далеко не всі міста. У 1848 в Центральній Європі почалися національні революції, і було видано “Маніфест Комуністичної партії”, який пророкував, що міжнародна пролетарська революція знищить капіталізм, державу, нації та націоналізм.

Як пише у своїй праці про Ч. Тейлора Кетлін Берк (Kathleen Burk), у 1848 Австрійська, або ж Габсбурзька, імперія “була водночас німецькою та балканською великою державою, наріжним каменем “Європейської угоди”; існував німецький народ, проте не було

* Попередні версії цієї доповіді виголошено на лекціях у Кембриджському (28 лютого 2003) та Неапольському (12–14 травня 2003) університетах. Тут розвинуті певні теми, презентовані вперше у статтях, опублікованих у „Daedalus” (1994 та 1997), і потім передрукованих як 14 та 15 розділи книжки „Russia, Ukraine, and the Breakup of the Soviet Union” (Stanford, CA: Hoover Institution Press, 2000), сс. 343–394. Ці статті з'явилися в українському перекладі Георгія Касьянова у книжці „Імперія та нації: з історичного досвіду України, Росії, Польщі та Білорусі” (Київ: Дух і літера, 2000), сс. 213–276 і в польському перекладі Шимона Чарніка (Szumon Czarnik) та Анджея Новака (Andrzej Nowak) у „Imperium, komunizm i narody: Wybór esejów” (Krakow: Arcana, 2003), сс. 75–109 та 194–213.

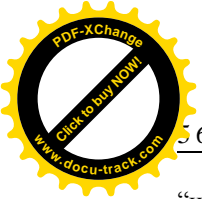
Німеччини; існували італійські держави (деякі з яких належали до Австрійської імперії), а також два італійських королівства, але не було Італії; Францію інші держави все ще сприймали як наймогутнішу, або, принаймні, найгірнішу з континентальних великих держав; а Росію – передовсім як європейську, а не азійську державу...”³.

Центральна думка лекції Нейм'єра – та, що “всі ідеї, висунуті народами Габсбурзької монархії у 1848, були втілені в життя за певних обставин і в тих чи інших формах” упродовж наступного століття. Нейм'єр дійшов висновку, що “1848 залишається розсадником історії. Тоді викристалізувалися ідеї та почали окреслюватися контури того, що згодом сталося; визначився перебіг подій наступного століття. Те, що планувалося, здійснювалося: але – *non vi si pensa quanto sangue costa*”⁴.

На думку Нейм'єра, вирішення німецького питання, себто питання “Що таке Німеччина?”, було найголовнішою національною проблемою Центральної та Східної Європи й залишалося нею впродовж наступних ста років: із 1848 та під час Першої та Другої світових воєн, історія Німеччини визначала історію всього регіону. З концепції Нейм'єра стає зрозуміло, що інші випадки, які він згадує й розглядає (угорський, італійський, польський, югославський та український) були безпосередньо пов'язані з німецьким сюжетом. Русини або ж українці, як один із народів Габсбурзької монархії, що висунув свою програму у 1848, також були включені у схему Нейм'єра. Західна Україна (Галичина та Буковина) була найсхіднішою частиною Європи, куди докотилися революції 1848–49 років, і для нової української історії 1848 рік так само був поворотним пунктом.

Вихідним пунктом історії українського націстворення я обрав “германо-центричну схему” Нейм'єра, оскільки його підхід допомагає краще побачити ширший контекст, в якому творилася українська історія XIX і початку XX століть. Нейм'єр звертає увагу дослідників історії України на те, що Габсбурзька монархія мусила не лише займатися своїми “народами”, серед яких були й українці, а й на те, що в самому серці цієї держави виник і загострювався конфлікт – “діалектична суперечність” – скористаємося тут популярною фразою Маркса – між династією та її принципами з одного боку та німецьким націоналізмом, німецьким “національним питанням”, з іншого. Напруга і конфлікт між “імперією” та

³ Цитата з “Божественної Комедії” Данте, Рай, Пісня XXIX, р. 91: “Не думають, якою кров'ю куплений”. (Прим. ред.)

“німцями”, як ми покажемо, впливала на ставлення імперського уряду до інших національностей, зокрема й українців. (Це ж саме можна сказати про українців у Російській імперії, де на владу, що займалася питанням не-російських народів, також чинив тиск домінуючий народ – російський.

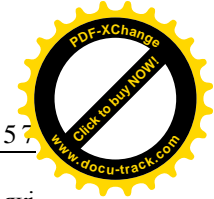
Нижче я стисло викладу Нейм’єрові погляди щодо Німеччини, а потім розвину їх так, щоб розглянути появу, або ж творення, України як частини міжнародного історичного процесу, який водночас включав німецьке питання та програми інших народів Центральної та Східної Європи. Українців слід розглядати як суб’єкт у низці міжнародних сюжетів – не лише як об’єкт діяльності інших. Ми зосередимося на тих історичних обставинах, а точніше – на збігові обставин, коли традиційні імперії та інші домодерні державні утворення (система Аграрії, – якщо скористатися тут термінологією Гелнера) вперше постають перед випробуваннями націоналізмом, і коли розпочинається процес модерного націєтворення²⁴. Поява німецького сюжету в українському наративі дозволить нам скоригувати загальне уявлення про те, що формування української нації – запізнілий і сповільнений процес, при загальній мовчазній згоді щодо того, що в німецькому випадку цей процес був одним із найпрогресивніших. Уважніший погляд на німецьку історію, – що й зробив Нейм’єр, змушує замислитися, чи можна її таким чином вирізати.

Перш ніж продовжити нашу історію, зроблю коротенький відступ, щоб з’ясувати, як я розумію такі поняття як нація, націоналізм і націєтворення. Для цього пригодяться нам концепції деяких учених.

Джон А. Армстронг (John A. Armstrong) визначає націоналізм як

“... твердження, що головним принципом управління має бути об’єднання всіх представників нації в одній державі. Цей принцип, хоч і відомий раніше, став домінуючим і головним для покоління 1775–1815. Таким чином, саме ці дати, на мою думку, становлять єдиний вирішальний перелом в історичному розвитку етносу та націоналізму²⁵”.

Праця Армстронга допомагає визначити часові рамки нашої історії. Межі, які він визначає (1772–1815 рр.) – це кінець старої Польщі (поділи) та народження модерного польського націоналізму. Щоб зрозуміти, що ж, на думку Нейм’єра, сталося у 1848 р., нам доведеться повернутися ще на півстоліття назад – до того етапу, коли було закладено основи подій, які відбулися на суспільній арені у 1848. Цей контекст особливо важливий для того, щоб адекватно зрозуміти український

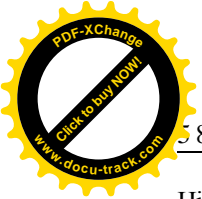
випадок: наприкінці вісімнадцятого століття відбулося дві події, які визначали розвиток української історії упродовж наступних ста п’яти років. Перша – це ліквідація автономії Гетьманату в Російській імперії, що збігається, фактично, із початком українського культурного та літературного відродження на цих землях. Друга – поділи Польщі 1772–1795 рр. Після першого поділу (1772) Австрія отримала Галичину, західна частина якої була польсько-, а східна – україномовною. До Пруссії перейшли польська Померанія, а до Росії – території сучасної Білоруси. Унаслідок поділів 1793–1795 років Росія отримала правобережну Україну, Литву та решту Білоруси. Пруссія та Австрія поділили між собою решту центральних польських земель (Варшава відійшла до Пруссії, Краків – до Австрії). Колишні польські території, які увійшли до складу Росії, були полем, на якому український рух мав співіснувати та конкурувати з польською та російською владами.

З-поміж численних визначень націоналізму для наших міркувань буде важливим визначення Адріана Гейстінгса (Adrian Hastings). Пояснюючи специфіку взаємин між нацією та державою й відповідаючи на запитання, коли можна говорити про існування нації, Гейстінгс запропонував таке визначення: “Навіть якщо *націю* творить держава, вона *стає нацією лише тоді, коли відчує свою вищість над і супроти держави*”. [курсив мій – Р.Ш.]⁶. Погляд Гейстінгса дуже важливий для ліпшого розуміння випадку російського націєтворення, і ми ще повернемося до нього в завершальній частині нашого есе.

І нарешті, з огляду на надзвичайну складність процесу модерного українського націєтворення (так само як творення чеської, німецької, російської чи польської націй) буде вкрай корисно послатися на працю “Peasants into Frenchmen” (“Перетворення селян на французів”) Юджина Вебера (Eugen Weber), де автор наголошує, що нація – це не “дана реальність”, а “твір у процесі творення⁷”. Історія дев’ятнадцятого та двадцятого століть підтверджує думку Вебера.

Коротко про розсадник

У концепції Нейм’єра найважливішу роль відігравали німці. Він писав, що під час революції 1848 було запропоновано чотири різні моделі німецької держави, і між 1848 та 1938–1945, раніше чи пізніше, кожну з них було реалізовано. Отже, з’явилася (1) “Велика Австрія” 1850 року; (2) у 1866, після австро-пруської війни, виникла “Велика Пруссія” (Німеччину поділили у 1866); потім (3) “Мала

Німеччина” (Klein-Deutschland) 1870–1871 років; і нарешті, (4) “Велика Німеччина” (Рейх) Адольфа Гітлера, створена у 1938–1939 – Німеччина, що включала австрійські та чеські території та була втіленням однієї з радикальних ідей революції 1848 (а також німецькою державою в тих межах, у яких її хотів бачити Карл Маркс).

На думку Нейм’єра, впродовж ста років після 1848 декілька інших націй теж втілили свої ідеї в життя. Угорці реалізували свою програму 1848 року після укладення Угоди 1867 року, внаслідок якої Австрійська імперія перетворилася на Австро-Угорську. Ця угода стала поразкою “неісторичних” націй, яким “Велика Австрія” 1850 року обіцяла вигіднішу домовленість. Італійці у 1866–1867 роках також задовольнили частину своїх вимог: Відень був змушений віддати більшість італійських земель новому Італійському королівству. Поляки теж були у вигоді: у 1868 Галичина отримала автономію, й реальна влада зосередилася в руках польської аристократії, хоч і в межах конституційного устрою. Отож відокремлення Австрії від Німеччини – яке Дейвід Блекборн (David Blackbourn) слушно назвав “поділом Німеччини”⁸ – відразу ж мало негативні наслідки для галицьких русинів, яким угоди Відня з поляками нічого не дали. Після 1866–1867 Відень надав Галичині певні права (особливо у сфері освіти), яких не було в жодній іншій частині монархії. Саме після подій 1867 (і значною мірою через ці події), багато русинів відчували, що віденський монарх їх зрадив, і прийняли проросійську орієнтацію.

“У 1918–19, – провадить далі Нейм’єр, – настав час етносів, підпорядкованих німецькій та угорській сферам”. Чехи та словаки здобули незалежність від німців; відокремлення словаків, румунів і сербів зменшило “Велику Угорщину” з 1867 року. До фактів, які згадує Нейм’єр, ми можемо додати, що угорські українці стали громадянами Чехословаччини. Двадцять років потому, після Судетської кризи 1938 року, Прага надала автономію чехословацькій “русинській” провінції, яку тоді ж почали називати “Карпатською Україною”. Події 1938 і 1939 (коли Угорщина анексувала цю територію зі згоди Гітлера) віддзеркалюють зв’язок між розвитком “німецької програми”, згадуваної Нейм’єром, та українською історією.

Період після Першої світової війни був для поляків слушною порою: вони, так само як і італійці, цілковито реалізували мету, до якої прагнули ще за Габсбургів. У 1918–1921 полякам вдалося утвердити свою владу та встановити контроль над руськими землями Галичини, стверджуючи, що вся Галичина – це Польща. Італійці

змогли зробити те саме із югославами (себто словенцями й хорватами). (Нейм’єр говорить про югославів, а не словенців чи хорватів: у 1948 тривання югославської нації видавалося певним.)

Остання дія драми 1848 року, на думку Нейм’єра, відбулася у 1939–1945 роках, коли “надійшла слухна пора” для югославів і русинів. Русини виконали програму 1848 щодо поляків, а югослави виконали – щодо італійської сфери. Внаслідок Другої світової війни русини, нарешті, звільнилися з-під польського панування – спадку 1848 та 1918–1919 років. Нейм’єр не пояснює, що ж означає оце: “надійшла слухна пора” у випадку русинів. Хоч польське панування над русинами у 1945 році завершилося, національної незалежності русини не здобули (тож програма 1848 у 1945 не була реалізована).

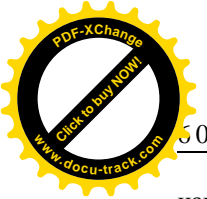
Розповідь Нейм’єра закінчується 1948-им, але ми продовжимо її до 1991. Крім того, розширимо його схему та покажемо тло подій 1848. Для дослідника історії України лекція Нейм’єра, без сумніву, є вигідною точкою, з якої можна переглянути зв’язки України з Європою чи Заходом. Німці також були причетні до українських справ – після 1914, потім після 1939; а в 1991, лише через рік після об’єднання Німеччини – завершального – з нашої нинішньої точки зору – акорду “німецької програми”, Україна, нарешті, здобула незалежність.

Німецький націоналізм та Габсбурги

У 1797 два німецьких поети Йоган Вольфганг Гете та Фрідріх Шиллер ставлять знамените питання: “Німеччина? А де ж вона? Не знаю, де розташована ця країна”. Залишивши його без відповіді, вони і далі пояснюють, у чому складність: “Там, де починається культурна [Німеччина], закінчується [Німеччина] політична”⁹.

Через 50 років, у 1848, німці й далі матимуть кардинально протилежні погляди на те, що ж таке Німеччина. У 1848 програма німецьких націоналістів мала на меті створити об’єднану Німеччину як національну державу, до якої увійдуть усі німецькі королівства та князівства. “Велика Австрія”, що виникає у 1850, домінує у сфері політики на всіх німецьких землях. Проте до неї входять такі землі, як Угорщина, з чим німецькі націоналісти погодитися не могли. Перелік різних моделей Німеччини, який наводить Нейм’єр, – корисне нагадування про те, що німецька нація, яку в деяких застарілих дослідженнях називали “історичною”, а отже, чітко визначеною,

⁸ Переклад довільний. Це дистих, поміщений у *Xenie*. Нім. оригінал – див. прим. 9.

нацією, при переході до доби націоналізму сама переживала процеси формування, переформування та руйнування [making, remaking and unmaking]. Нова концепція єдиної об'єднаної німецької національної держави була справді революційна, адже закликала до руйнування історичних держав – таких як Пруссія, Баварія, Саксонія та десятків інших, а крім того, ставила під сумнів територіальну цілісність спадщини династії Габсбургів на землях Священної Римської Імперії.

Неважко збагнути, чому поділи дуже серйозно відбилися на польській, українській та німецькій історії. Вони переформували Пруссію та Австрію; адже в їхній склад увійшло значне число поляків та польських земель, що сприяло “дегерманізації” цих двох держав. Польське питання стало проблемою пруської внутрішньої політики, а після включення польських земель до Габсбурзької монархії, Відень зосереджує увагу насамперед на сході, на слов'янському світі. Таким чином, Австрія після 1815 була менш німецькою, ніж до 1772. Це позначилося на співвідношенні сил німців та слов'ян – на користь останніх¹⁰.

Австрії, до якої відійшли польські землі (Галичина), тепер доводиться мати справу з народом, що досягнув більших, ніж німці, успіхів у націєтворенні. Порівняно зі здобутками поляків, німецький націоналізм досі залишався значною мірою суто інтелектуальним феноменом, і не лише в часи Наполеона, а навіть після 1815 і до 1848. Польський націоналізм надихав на війни та повстання у 1794, 1807, 1809, 1830. Навіть, коли Польща зникла з карти Європи, жоден польський поет – а що вже двоє! – не відповів би на питання: “Де Польща?”, так як відповідали Гете та Шиллер на запитання про Німеччину. Отож, за визначенням Армстронга, на той час поляки в питанні націєтворення були попереду німців (а також росіян), – цей факт значною мірою вплине на творення української нації, оскільки поляки були головною складовою “західного виміру” України.

Дехто з польських істориків стверджує, що після 1772 Відень почав провадити “германізацію” Галичини, але це не так. У цей час Габсбурзька імперія займалася творенням імперської австрійської нації. Приєднання Галичини до імперії прискорило дегерманізацію Австрії, оскільки ще більше відвертало увагу Відня від німецького національного поля діяльності до слов'янського світу. Усі германізаційні заходи Габсбургів були спричинені бюрократичними потребами, і вони аж ніяк не були частиною творення німецької нації. Відень не переконував українців (або чехів, словенців чи інші національності) в тому, що, насправді, вони німці. До того ж (як ми зауважили раніше),

німецький націоналізм конфліктував із Габсбурзькою монархією: у 1848 німецькі революціонери хотіли її розвалити.

Не лише німці були поділені й не знали напевне, якою є або мусить бути їхня країна. У інших націй теж були із цим труднощі. Чеський історик Їржі Коржалка (Jiří Kořalka) стверджує, що Відень намагався створити багатоетнічний “імперський народ” – на протигагу німецькій та іншим етнічним націям. Коржалка пише, що у 1848, чехи мали не менше як п'ять концепцій свого народу: австрійську, пангерманську, слов'янську, богемську та чеську. Він зауважує, що йозефинська система намагалася створити “австрійську державну націю”: “Йозефинська система мала на меті створити австрійську державну націю, підтримувати яку має передовсім освічений *homo austriacus* (австрійська людина) – в австрійській адміністрації та освіті, армії та церкві, керованих державою”¹¹. Коржалка розрізняє дві форми австрійськості – *Rakušanství*, надетнічну та багатонаціональну, або ж багатоетнічну. Десь до 1860 Відень усе ще намагався створити австрійську імперську національну ідентичність, яка була так само античеською, антиугорською чи антипольською, як і антинімецькою¹².

Галицькі русини (або західні українці) у 1848 так само не мали певности щодо своєї ідентичности. Русько-польські взаємини мають давню історію. Галичина була першою, заселеною українцями територією, яка опинилася під владою польських королів, і перебувала під нею безперервно від середини чотирнадцятого століття до 1772 року. Після поділу 1772, під час інтелектуальної та політичної революції, німці [як Австрія] увійшли третьою силою у сферу польсько-українських стосунків у Галичині. Галичину втягнули у світ німецьких проблем, а уряд імперії став учасником польсько-українських взаємин.

Імперською політикою, що прагнула створити *homo austriacus*, пояснюється, чому руські селяни та греко-католики (уніати) на тих землях не стали “українцями” (попри те, що захоплення Австрією українських земель уможливило утворення політичної спільности). Їхня первинна політична свідомість була імперською – себто, це було те, що Томаш Масарик (Tomáš Masaryk) наприкінці дев'ятнадцятого століття іронічно називав “віденськістю” [videnství]. (Масарик використовував цей термін, щоб описати незмінну лояльність чехів до монархії.) Загалом, навіть після того, як суб'єкти монархії приймали модерну національну самоідентифікацію (ставали чехами, українцями, словаками і т. д.), як правило, вони зберігали свою лояльність до імператора аж до розпаду імперії.

Під час поділів Польщі Австрії не вдалося запровадити централізованих, інспірованих просвітництвом, реформ в Угорщині та Богемії. Однак у Галичині вона досягла набагато більшого успіху. В остаточному підсумку найбільше від цього виграли поляки. Галичину, заселену українцями, було інтегровано з іншими колишніми польськими регіонами, і вона набула ще більш польського характеру. Незважаючи на втрату незалежності внаслідок поділів, вагома присутність Польщі та вплив її на історію України зберігалися й надалі, у другій половині дев'ятнадцятого століття її відносна сила навіть зроста. Польська шляхта і далі панувала над українським селянством, контролюючи виробничі та інформаційні (культура та освіта) відносини. До революції 1848 р. поляки загалом, так само, як і політично свідомі русини, були переконані, що русини – це поляки. Діалект, яким розмовляли етнічні польські селяни у західній Галичині відрізнявся від мови селян східної Галичини, але національність [nationhood] вважалася справою політичною, а не етнографічною. Вибір польськості означав вибір польської спадщини як власної, незважаючи на етнічне чи релігійне походження. У цьому зв'язку Єжи Єдліцький (Jerzy Jedlicki) говорить про “метафоричне розуміння спадщини”: “вона... включає прийнятих членів національної спільноти. Отож польські селяни, полонізовані євреї, русини або німці стали спадкоємцями польської шляхти та всієї історії Польсько-литовської держави”¹³.

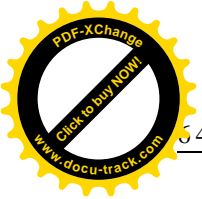
Польському націєтворчому проекту сприяло те, що упродовж тривалого часу русини зберігали лояльність до монархії і мали теологічний світогляд. Коли деякі освіченіші русини відмовлялися від своєї віри в імперську державу та приймали модерні ідеї, то вони ставали поляками. Стати поляком у тих умовах для освіченого українця було єдиним шляхом стати європейцем у тому новому значенні, яке з'являється після 1789. До 1848 греко-католицька церква відігравала величезну роль у збереженні окремішньої русинської тотожності, однак не пропонувала жодної модерної або ж секуляризованої політичної альтернативи полонізації. Тому альтернативи полонізації були інспіровані течіями, що проникали в Галичину від українців з Російської імперії, а також – частково – із Праги. Видана в Буді у 1837 р. “Русалка Дністрова” – тоненька збірка народних пісень і віршів, написаних місцевою мовою, стала поворотним пунктом в історії галицьких русинів, але зміст її свідчить, що автори книжки перебували під впливом своїх східноукраїнських побратимів. Молоді люди, які уклали цю збірку, свідомо спрямували свої погляди на східну Україну й водночас

реагували на рух слов'янського відродження серед чехів та південних слов'ян у межах Габсбурзької імперії. Але це був повільний процес – ми зможемо зрозуміти його ліпше, коли згадаємо, скільки клопотів із вибором своєї власної національної ідентичності мали значно освіченіші німці. Більшість русинів не мислили себе в категоріях української нації не лише у 1848 році, а ще і багато років потому.

Для австрійських українців у 1848 р. взаємини з поляками були головною проблемою. Їхня національна революція була декларацією відокремлення від польської нації і безпосередньо не спрямовувалася проти монархії; це був розрив із “полонізацією”, а не “віденськістю”, не кажучи вже про течії німецького націоналізму. Поляки, зі свого боку, перебували в конфлікті і з монархією, бо прагнули незалежності або хоча б автономії Галичини, яку вони вважали польською землею, а також у конфлікті з німецькими націоналістами, які хотіли, щоб колишні польські землі, які тепер належали Пруссії, увійшли до майбутньої об'єднаної Німеччини. Те, що монархія (зі своїх власних причин) теж протистояла німецькому націоналізмові, дало змогу укласти угоду з поляками після поразки Австрії у війні з Пруссією 1866 року. Внаслідок цієї угоди русини опинились у програвшій становищі.

Під час революційного 1848 деякі русини, які й далі не могли визначитися між різними національними альтернативами, вперше з'явилися на сцені модерної європейської історії як українці. Василь Подолінський, який перед тим, як заявити про себе як про українця, ідентифікував себе з поляками, у коротенькій польськомовній книжечці “Słowo przestrogi” (Слово перестороги) (1848), вказав і розглянув чотири моделі національних орієнтацій, поширених у 1848 серед його руських співвітчизників: руська/австрійська, польська, російська й українська¹⁴. Отож Нейм'єр, вважаючи події 1939–1945 реалізацією руської програми 1848, якщо бути історично коректним, мав би сказати, що 1939 – це рік втілення в життя *однієї* з чотирьох національних орієнтацій, які визнавали русини у 1848 р.

У 1848 український варіант, який обмірковували русини, не був єдиним. Деякі русини залишалися лояльними підданими імперії, інші вважали, що їхнє майбутнє пов'язане з Польщею, а ще інші у пошуках своєї національної ідентичності поглядали в напрямку Москви та Петербурга. І справді, між 1848 та 1918 були періоди, коли проросійський (москвофільський) вибір переважав, і завжди були часи, коли освічені русини, ніяк не декларуючи своїх намірів, інтегрувалися й асимілювалися з польською нацією.

Незважаючи на все, однією з головних цілей невеликої групи русинів у 1848 р. було те, щоб їх визнали окремою слов'янською нацією. У 1848 ці русини заявили, що вони не поляки й не росіяни, і що їхній народ мешкає не лише на землях Австрійської імперії. Заявивши про свою беззастережну відданість імператорові, Головна Руська Рада проголосила національну єдність із людьми однієї з ними нації, які жили у південній частині Російської імперії. Вони вважали, що землі русинів тягнуться на схід аж до Дону. Марта Богачевська-Хом'як зауважила, що Головна Рада заявила про належність галицьких русинів до більшої 15-мільйонної нації, яка "відрізняється і від росіян, і від поляків"¹⁵. Однак Ярослав Грицак зазначає, що у попередньому варіанті цієї декларації було вказано іншу кількість: "Ми належимо до галицько-руського народу, який налічує два з половиною мільйона"; це могло означати тільки одне, – що русини – це нація, окрема від українців, які жили в Російській імперії. Лише після наполегливих вимог Юліяна Лаврівського, члена Ради, який не був духовною особою, у декларацію було внесено поправку, що галицькі русини належать до малоросійської (української) 15-мільйонної нації¹⁶.

Те, що Лаврівський не належав до духовенства, дуже важливо, адже, щоб заявити, що галицькі греко-католики й східні українці (які переважно були православними) – одна нація, потрібно було дивитися на політику із секулярних позицій. Але якщо згадати чехів, які теж металися між різними політичними симпатіями та національними ідентичностями, не кажучи вже про суперечливі відповіді німців на запитання: "Що таке Німеччина?", розгублений стан русинів цілком зрозумілий. Врешті-решт, русини зробили вибір на користь українського варіанта аж на початку двадцятого століття. Вони не скопіювали словенської чи хорватської моделі націєтворення, які відкидали концепцію спільної південнослов'янської нації, до якої увійшли б і серби. Однак концепція України, яка існує понад політичними, культурними та релігійними межами (єдність русинів у Австрії з українцями в Росії) це одне, а реальне втілення цієї єдності – зовсім інше.

Поступово галицькі русини почали відгукуватися на українську культуру, що приходила зі сходу, вони зрозуміли, що це засіб, який може вберегти їх від асиміляції з польською нацією, якої вони так довго зазнавали. Вже значно пізніше русини усвідомили, що українська культура, яка приходить із земель, підпорядкованих Росії, сформувалася унаслідок зіткнення українських будителів із польською культурою.

Оскільки Нейм'єр зосереджувався у своїй лекції на німецькому питанні, він обминув російський вимір творення української нації. А цей вимір мав свої власні зв'язки із Заходом. Перехід від Руси у 1848 році до України у 1939–1945 мав західний вимір, що виходив за межі "віденської" схеми. Формування української нації було внутрішнім, але не ізольованим процесом; воно відображало як російсько-українські, так і польсько-українські відносини у Галичині. Російсько-українські стосунки теж не були ізольованими: (1) вони відбувалися в польсько-російсько-українському полі, у просторі, який відійшов до Російської імперії після поділу Польщі, і (2) вони віддзеркалювали безпосередні взаємини Росії з Європою (себто, обминаючи Польщу). Отож навіть Росія була частиною західного виміру України впродовж вісімнадцятого і дев'ятнадцятого століть. Щоб зрозуміти руську декларацію 1848 р. про єдність із підросійською Україною, слід пильніше придивитися до подій в інтелектуальному та політичному житті Російської імперії перед 1848, – а особливо до зв'язку польських та українських програм у широкому розумінні з тим, що можна назвати "розсадником російської історії".

Між росіянами та поляками: українці в Російській імперії

Тоді як галицькі русини вийшли на європейську сцену завдяки революційному досвіду 1848 р., їхні етнічні побратими в Російській імперії брали участь у зовсім іншому відкриванні Європи, яке було започатковане під час правління Петра I (1689–1725) і тривало далі за його наступників, зокрема Катерини II (1762–1796). Із перспективи української історії, російська "європеїзація" сприяла акультурації та асиміляції "Малоросії" з єдиною імперською культурою та державним устроєм. Це питання добре висвітлене в історичній літературі. Однак, як ми покажемо в цьому есе, процеси, які перетворювали росіян на європейців – і навпаки – перетворювали "малоросів" на європейських росіян – так само створювали умови, які сприяли появі модерної ідеї окремої української нації. Інакше кажучи, ті, хто сприйняв українську ідею, хотіли йти до "Європи" не російським, а своїм власним шляхом. Врешті-решт їм вдалося намалювати власну карту-дороговказ і навіть переконати галицьких русинів приєднатися до них.

Аби з'ясувати непросту проблему виникнення розколу між малоросами та росіянами під час процесу європеїзації Росії та її територіальної експансії на захід наприкінці вісімнадцятого – на початку дев'ятнадцятого століть, звернімося до праць Лії Грінфельд

(Liah Greenfeld) та Мартіна Малія (Martin Malia). Досліджуючи проблему націоналізму, Грінфельд доводить, що формування російської нації було прямим наслідком відкритості Росії на Захід. Дослідниця пропонує теоретично-порівняльну перспективу, за допомогою якої це можна пояснити. Вона стверджує, що для поширення націоналістичних ідей (передумова для націєтворчих проектів), має існувати “надсоціальна система” або спільний соціальний простір. “Запозичення передбачало існування спільної моделі, а така модель могла існувати тільки в соціумах, які однозначно були б важливими одне для одного. Правдоподібно, що вперше такий спільний соціальний простір створило християнство а, можливо, й Відродження”¹⁷. Беручи до уваги, що з початку вісімнадцятого століття російські царі намагалися окреслити свою державу в європейському контексті, концепція “спільного соціального простору” Грінфельд (можливо, якщо брати до уваги роль ідей в історії націй, ліпше було б – “спільний культурний або ментальний простір”) виступає за включення Росії до Європи.

Це не означає, що врешті-решт росіянам вдалося здобути таке визнання у європейців (або, якщо вже про це йдеться, що цю ризиковану справу підтримували всі російські піддані). Питання “Росія та Європа” залишається на політичному та культурному порядку денному донині, а дослідники пропонують безліч способів можливих його трактувань. У своїй праці, написаній у 1990-их, вже після падіння радянського комунізму, Мартін Малія стверджує, що “можливість нового зближення з Росією” співвідноситься з “проблемою самої суті Європи.” Він заявляє, що традиційний погляд на Росію, як на утворення, яке перебуває в опозиції до іншого утворення, що зветься “Європою”, заводить на манівці. Натомість він пропонує “вийти за межі звичного способу мислення реалістів”, який “представляє географічну Європу” як “дві культурні зони – Західну та Східну”, а замість цього пропонує розглядати Європу “як спектр зон, диференційованих за рівнем розвитку від першої до останньої”. Підтвердження цього погляду він шукає в німецьких істориків, які, намагаючись розташувати Німеччину у ширшому європейському контексті, розробили концепцію “*das West-östliches Kulturgefälle*” (західно-східної культурної похилої або нахилу). У своєму дослідженні про Росію Малія стверджує, що він погоджується “із цим поглядом..., – де Росія, безсумнівно, знизу на цій лінії, але, однак, – частина Європи”¹⁸. Малія пояснює, що не лише німці розглядають “сучасну Європу як таку похилу; це має досить природний вигляд для громадян будь-якої нації між Рейном та Уралом, від чехів та

угорців – до поляків і росіян”¹⁹. Я погоджуюся з Малією в тому, що Росію слід вважати частиною Європи, але, водночас, відчуваю, що він не надто заглиблюється у визначення природи цих похилих. Він уперто не визнає існування “української похилої” між Польщею та Росією, що дуже прикро для мене; однак для багатьох західних експертів, Україна залишається якоюсь *tabula Russa* чи *несподіваною* нацією*, частково через те, що вони ігнорують простір, де колись разом правили Польща та Росія.

Дослідження випадку українського процесу формування нації дає особливо переконливий доказ на підтвердження загальнішої думки Домініка Лівена (Dominic Lieven) про роль ідей у сфері політики. На думку Лівена, “розквіт і занепад імперій тісно пов’язані з історією ідей: вони означають набагато більше, аніж просто історія держави в суто матеріальному розумінні”²⁰. Коли імперська Росія вперше відкрилася на Захід, цілком логічно було сподіватись інтеграції “Малоросії” з новою державою та суспільством, що тільки-но почало формуватися, із центром у Петербурзі та європейською орієнтацією. Марк Раєфф (Marc Raeff) так підсумував цю динаміку асиміляції України як аспекту європейської заангажованості Росії:

“Центр популярнішої та динамічнішої культури Просвітництва, що підтримував безпосередній контакт зі світом європейських ідей, містився саме в Росії; освітні та культурні інститути Санкт-Петербурга (і меншою мірою Москви) задавали тон і темп: тепер вони впливали на українців. Здавалося, що всі змовилися, аби таки інтегрувати українські еліти та українську культуру в імперську, що, фактично, вело до русифікації, оскільки російська політична культура в імперії була домінантною та монопольною”²¹.

Формула Раєффа підтверджується конкретними даними про поведінку членів українського освіченого прошарку. У згаданій вище монографії Грінфельд зауважує, що серед освіченої еліти у російських столицях під час правління Катерини II був високий відсоток вихідців з України. Це й зрозуміло, бо в період правління Катерини мережа шкіл була набагато краще розвинена в Україні; освічені українці прагнули служити в Санкт-Петербурзі в різних адміністративних, освітніх та інших інституціях. Вони належали до найрішучіших учасників конструювання імперської російської

* Натяк автора на заголовок англомовної книжки Андрю Вільсона “Несподівані українці” – Ukrainians. Unexpected Nation.

національної ідентичності. Можемо додати, що українці “русифікувалися” ще й тому, що це для них був спосіб стати європейцями.

Однак існували межі західної, чи то пак європейської, орієнтації Росії. Ініційоване державою “відкриття” Росії на Європу перебувало під суворим контролем, було вибірковим і не дозволяло перенести із Заходу модерних політичних ідей чи інститутів, зокрема таких, як представницький уряд, незалежний суд чи свобода преси. Це небажання еволюціонувати в західному напрямку стало особливо помітним наприкінці правління Катерини II та за часів її безпосередніх спадкоємців – царя Павла I (1796–1801) та Олександра I (1801–1825). Усі сумніви стосовно напрямку еволюції розвіялися за правління Миколи I (1825–1855) і проголошеними тоді гаслами – *православ'я, самодержавство та народність* – основними принципами російської державности. Якщо прийняти Гастінгсове визначення нації як самостійного буття, незалежного від держави, можна сказати, що на перешкоді процесові націєтворення модерної російської нації стала царська ідеологія та політика.

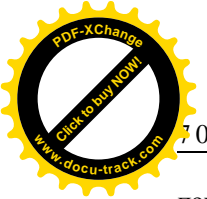
Із samozрозумілих причин, такий поворот у розвитку імперії був особливо небажаний, особливо на тих територіях, звідки походили (за два чи три покоління раніше) численні прибічники європеїзації Росії. Вищі верстви “Малоросії”, себто Лівобережної України, становили соціальний прошарок, що у певному сенсі був подібний до польської шляхти – навіть якщо він і складався переважно з нащадків козацької старшини, яка воювала проти поляків у XVIII ст. – в тому, що вони вважали себе за носіїв малоросійських традицій та вольностей. Зайве нагадувати, що ці традиції та інституції були спадком українського минулого з часів Польсько-Литовської держави, і Україна не асоціювала їх з Великоросією чи Московією. Тому, навіть після того як Малоросія опинилася під владою царів, вона зберігала систему, що спиралася на правові норми, а більшість старшин вибиралася, хоч це було формально. Модернізація, здійснена Катериною (коли вона поширила російську адміністративну систему й на ці землі) поклала край згаданим традиціям. Незважаючи на ці зміни, малоросійські еліти залишалися лояльними до держави і прийняли офіційну імперську російську ідентичність, однак саме представники цього соціального стану – члени культурної спільноти – наприкінці XVIII – на початку XIX ст. створили власну ідеологію: українці є такою самою нацією як росіяни чи поляки. Ці зміни відбувалися саме упродовж тих десятиліть, на які – за Армстронгом – припадає початок доби формування модерних націй та націоналізмів.

Наприкінці XVIII ст., як дуже влучно висловився Джон Ледонн [John LeDonne], коли “автономія Малоросії справді обмежувалася, з’являється Велика Україна...”²²

Можливо, точніше буде сказати, що спочатку було сформульовано *ідею* Великої України. Проте уявлення про Україну – набагато більшу за “Малоросію”, яка тільки-но зникла, знаходили своїх прибічників внаслідок геополітичних змін, що відбувалися у Східній Європі. Таким чином – із перспективи української історії – можна зробити висновок, що після того, як Росія приєднала Правобережну Україну, запанувавши над більшістю земель Речі Посполитої, непередбачено створено умови, що сприяли українській національній справі. Після поділів 1793 і 1795 як Лівобережна, так і Правобережна Україна опинилися під владою одного уряду. Київ, що досі перебував на межі двох Україн, після поділів стає центром, де можуть зустрічатися лівобережна й правобережна еліти. Українці з-за Дніпра знову опиняються віч-на-віч перед поляками, хоча цього разу поляки вже були царськими підданими. Представники української інтелігенції, яка формувалася, зав’язують прями й навіть особисті контакти з діячами польського культурного та політичного руху. Вони довідуються, що окрім вікна у Європу, яке було в Санкт-Петербурзі, до Європи пролягав і *коротший* шлях – через Польщу. Окрім того, на відміну від частково європеїзованої Росії з її традиційним царським самодержавством, поляки у свою програму включили західні ліберальні та демократичні ідеї та інституції. (Завоювання Росією північного Причорномор’я також надавало матеріал для роздумів про Україну, але ця тема виходить поза межі нашого дослідження.)

Поляки були не просто однією з “національностей” багатонаціональної Російської імперії. Джон Ледонн пише, що Польща була не прикордонням, а серцевиною – і вже тільки це свідчить про безглуздість частого порівняння Фінляндії та Польщі у складі Російської імперії. Як серцевина, Польща творила стійку соціальну, релігійну та культурну цілісність, сповнену надзвичайної енергії, яку стримувати можна було лише ще більшою силою²³.

Аргументи Ледонна переконливі, якщо не забувати, що коли так зване Польське Королівство (утворене в 1815 р. на Віденському Конгресі із земель, захоплених Пруссією та Австрією у 1795) можна порівнювати із Фінляндією, польський соціальний та культурний простір тягнеться далеко на схід, аж до кордону Речі Посполитої 1772 року. Що ж до Києва, який зазнав своєрідної “полонізації” після 1795,

польські впливи просочилися навіть далі за колишній кордон. Не лише Вільнюс з його польським університетом, а й Київ з багатьох поглядів був польським містом під царською владою: у Київському університеті, заснованому царським урядом 1834 р. для деполонізації, у середині століття навчалось більше польських студентів, аніж російських та українських, разом узятих. Навіть Харківський університет, заснований 1804 р. за сприяння Адама Чарторийського, що підтримував контакти з польськими та іншими європейськими університетами та бібліотеками, був таким чином, ланкою, яка безпосередньо єднала Україну з Європою – оминаючи Санкт-Петербург.

Ці приклади можуть правити за конкретне віддзеркалення погляду Ледонна. Хоча й Росія захопила так багато польських земель, наблизившись таким чином до Європи, її “європеїзації” це не допомогло. Віра Тольц зауважила, що внаслідок приєднання своїх земель Польща стала “внутрішнім “Заходом” Росії”. А внутрішні російсько-польські конфлікти ускладнили проблеми самої Росії й надалі виявляли відмінності між Росією та Європою²⁴.

На початок 1820-х, нові ідеї нації, дедалі популярніші в німецьких та слов’янських володіннях Габсбургів, також почали підтримувати польські письменники та вчені у Варшаві й Вільнюсі. Один із наслідків цієї нової тенденції – зародження інтересу до литовської та білоруської мов, фольклору, а також історії. А після цього дехто дійшов висновку, що білоруси та литовці – окремі нації, а не відгалуження нації польської, у чому були переконані поляки. Отже, присутність поляків, можливо, також сприяла розвитку націоналізму в цих народів Російської імперії, що жили на землях, завойованих поляками та росіянами. Ми радше погоджуємося з польським істориком Александром Гейштором, коли він називає українців та інші не-польські народи, а також і сучасних поляків “націями-спадкоємцями” колишньої Речі Посполитої²⁵.

Можна, отже, сказати, що українське національне “пробудження” відбувалося на територіях, які і поляки, і росіяни (маючи на це свої власні причини) вважали чи то за польські, чи то за російські. Нова українська інтелігенція протестувала проти претензій поляків на Україну, яка, мовляв, мала колись стати частиною відновленої Польщі, так само як заперечувала подібні претензії росіян. Однак вона була готова сприймати польські – себто західні чи “європейські” – ідеї. У випадку Києва це було найпомітніше – бо тут у середині 1840-х з’являється перше серйозне українське інтелектуальне та

політичне товариство – Кирило-Методіївське братство. Кирило-методіївці перейняли багато ідей, поширених у Польщі, і дуже симпатизували поглядам, які обстоював Міцкевич на вигнанні у Парижі. Діяльність товариства завершиться арештами його лідерів, серед них був і Тарас Шевченко. Головною ідеєю братчиків – і найруйнівнішою з погляду імперської ідеології – було те, що серед слов’янської спільноти народів, куди також входили західні й південні слов’яни в межах Російської імперії, існувала й українська нація, яку слід було визнавати рівною з польською та російською²⁶.

Водночас відкритість діячів раннього українського руху до поляків мала свої межі. Як ми вже зазначали, поляки не сприймали українців як окрему націю і мріяли про відновлення Польщі з кордонами, які існували до поділів. Українці аж ніяк не могли із цим погодитися, навіть якщо вже й не мали жодних ілюзій стосовно того, чого чекати від Росії. І навіть тоді, коли Росія зайняла панівні позиції (ті, які займала Польща на колишніх землях Речі Посполитої), у всіх практичних справах щоденного життя польське панування над українцями і далі тривало – подібно, як це було на землях, що зайняла Австрія. Польські поміщики панували над українським селянством (це панування було залишком старого світу Аграрії, що вже занепадав). Зрозуміло, що це започатковує українсько-польський конфлікт, із дуже вираженим соціальним компонентом (селяни проти поміщиків). Усвідомлюючи небезпеки соціального та національного антагонізму, погоджуємось із польським істориком Яном Кеневичем, який – більш узагальнюючи – стверджує таке:

“Видається, що початки польсько-українського конфлікту сягають так далеко, як сягає східна межа Європи, і через взаємні образи, що з’являються після цього конфлікту, збагнути природу конфліктної ситуації дуже важко. Зокрема, обом сторонам дуже непросто побачити, що конфлікт відбувається У ТІЙ САМІЙ цивілізації. Специфіка цієї території спонукає обидві сторони конфлікту вважати, що цивілізаційний вибір обох сторін цілком протилежний... [Поляки заперечують, що українці – така сама цивілізація; українці вбачають у поляках чужих – і заперечують їхню європейськість]... Таким чином, драматизм та емоційна напруга польсько-українського конфлікту – це також наслідок його внутрішньоєвропейського характеру²⁷.

Українсько-польська проблема в інтерпретації Кеневича підтверджує аргумент Лії Грінфельд, що націєтворення відбувається у спільному соціальному (і – додамо також – культурному) просторі,

і коригує спостереження Малія про польський та російський “нахили”. Якщо Кеневич має рацію, також слід визнати, що український “нахил” був і в тих двох.

А зараз звернімося до російського боку українського “нахилу”. Добре відомо, що у XIX столітті російський уряд та російські освічені верстви переважно розглядали український феномен, або *українофільство* як регіональний культурний феномен, що узгоджувалося із загальним ставленням до “малоросіян” як гілки великого російського народу, до якого належали також великороси й білоруси. Так тривало аж до 1860-х, у час і під впливом польського повстання 1863, коли *українофільство* було офіційно визнане за спробу порушити єдність Росії²⁸.

Проте дехто з росіян – ворогів царизму, набагато раніше усвідомив, що *українофільство* має політичний вимір, навіть якщо воно і маскувалося під культурництво: рух, що просто цікавився місцевою історією, фольклором, музикою та літературою. Серед цих росіян, що вбачали в *українофільстві* засіб для “підтримки” політичних цінностей, які придушував царський режим, був Кондратій Рилєєв (1795–1826), один із провідних декабристів та учасників декабристського повстання. Певний час Рилєєв жив в Україні й зацікавився українською історією та етнографією, і навіть написав твір “Мазепа”. Еміграційний історик, автор полемічної праці, що “викривала” націоналізм (вийшла у 1960-х) посилається на Рилєєва, аби прийти до ширшого узагальнення про те як “російський космополітичний реалізм на українському ґрунті перетворився на локальний автономізм”. “Декабристи першими солідаризуються з *українофільством* і створюють традицію (у цьому аспекті) для розвитку подальшого революційного руху.” Як свідчення цього, Ульянов цитує українського вченого та громадського діяча Михайла Драгоманова (1841–1895), який пише, що “першу спробу в поезії пов’язати український лібералізм з українськими історичними традиціями здійснили не українці, а великорос Рилєєв”²⁹.

Якщо Ульянов, а до нього Драгоманов правильно інтерпретували позицію Рилєєва, то можемо дійти висновку, що для декабристів (а можна піти ще далі й припустити, що для *українофілів* також) український проект був “картою-дороговказом” до Європи, картою, складеною під час інтелектуальної зустрічі з поляками, картою, що ставала альтернативою офіційній позиції щодо стосунків Росії з Європою.

“Європейська” тема поступово стає домінантною в українських дискусіях про природу відмінності України від Росії. Теза про те, що історичні зв’язки українців з Європою відрізняють їх від росіян, стає символом віри української національної ідеології. У своєму есе *The Ukrainian-Russian Debate over the Legacy of Kievan Rus’, 1840s-1860s* (“Українсько-російська полеміка про спадщину Київської Русі, 1840–1860-ті”) Ярослав Пеленський робить огляд творів чільних представників української позиції, цитуючи Миколу Костомарова, на думку якого “основні відмінності між українцями та росіянами ґрунтувалися більше на соціополітичних чинниках, аніж на етнічних, мовних чи релігійних”. (Як і можна сподіватися від історика, Костомаров вважав, що ці відмінності вже були очевидні у середньовіччі, а також припускав, що новгородці, тобто одна з гілок великоросів – мали з українцями більше спільного, аніж з рештою великоросів, що надавали перевагу “централізованому правлінню”.) Пеленський зауважує, що у своїх історичних рефлексіях Костомаров використовує поняття “суспільство”, яке в західній термінології відоме як відкрите суспільство, чи навіть громадянське суспільство. У такому сенсі Костомаров не лише заклав основи українсько-російського політичного діалогу – з української перспективи, а й започаткував модерний аналіз відмінностей між традиційними соціополітичними системами двох країн³⁰.

Українські інтелектуали кінця XIX – початку XX ст, навіть коли й розходилися в політичних поглядах на зловоденні проблеми, залишалися на позиціях, сформульованих їхніми попередниками у 1840–1860-х. Таким чином, чільний представник українського народництва, Драгоманов, якого ми згадували вище, підкреслював, що “перевагу національних відмінностей між Україною та Московією можна пояснити тим, що до XVIII ст. Україна була тісніше пов’язана із Західною Європою”. Однак консервативний ідеолог Вячеслав Липинський, наполягає на тому, що:

“Головна відмінність між Україною та Московією не мова, не плем’я, не віра..., а інша політична система, що розвивалася століттями, інші методи організації правлячої еліти, інші відмінності між вищими та нижчими верствами, між державою та суспільством – між тими, хто керує, і тими, ким керують”³¹.

У перших десятиліттях XX ст. складається ситуація, в якій аргументи істориків ідеї та національних мислителів можна перевірити на політичній практиці. У цьому короткому есе зможемо

лише згадати найважливіші факти російської історії того часу: підготовка до Великої Війни, сама війна, позбавлення царя престолу, утворення Тимчасового Уряду, його падіння, прихід більшовиків до влади, їхня перемога у громадянській війні. Однак, аби зрозуміти сенс того, що сталося, маємо звернутися до декількох авторитетних інтерпретаторів, що розглядають ці події у широкому історичному та компаративному контексті. Сучасний історик, Домінік Лівен, пропонує коротку формулу, що може бути епітафією до історичних подій, які досліджували Грінфельд та Малія: “Навіть у 1914 росіяни насправді ще не були нацією”³². На початку 1918, Томаш Масарик, спостерігаючи за тим, як розгортаються події в Росії, дійшов такого самого висновку. І про російських революціонерів, і про російські народні маси, Масарик пише: “... вони позбулися царя, але й досі не позбулися царизму”³³. У 1935 р. Петро Струве, видатний історик, що обстоював ідею націєтворення в Росії за західним зразком, та активний політичний діяч перед і після 1914, описував революцію 1917 як “політичне самогубство політичної нації” і назвав її “найдеструктивнішою подією у світовій історії”³⁴.

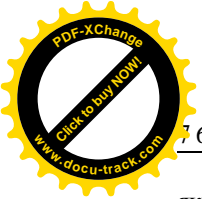
Такий розлогий “відступ” від Нейм’єрової Галичини 1848 р. створює широкий контекст, у якому можна простежити, як русини прямували до створення спільної нації з підросійськими українцями. І навпаки, цей відступ дає змогу побачити ще й картину провалу російського проекту в Галичині. Між 1848–1914 були періоди, коли більшість національно свідомих русинів висловлювали бажання належати до нації, що складалась би з великоросів, білоросів та малоросіян. Констатація їхньої невдачі ще не означає, що ця невдача була історично неминуха. У контексті нашого дослідження, одна з можливих причин провалу російського проекту в Галичині – це те, що самодержавна царська держава намагалася перешкодити формуванню ліберальної, західної та “європейської” російської нації. Внутрішня політика Росії відбилась і на Австрії: поборники російської ідеї залежали тут від підтримки російських урядових кіл, а отже, мусили утримуватися від критики російського самодержавства. Москвофілам доводилося підтримувати ідею російської нації, що залежала від царської держави та офіційної церкви, і такий національний проект ставав дедалі менше популярним і мало вабив австрійських русинів, що звикли жити в конституційній та ліберальній державі. Те, що сталося, або радше те, чого не сталося у Санкт-Петербурзі в 1825, чи в 1860-х, чи навіть у 1880-х, можливо, дуже вплинуло на наслідки боротьби двох національних проектів у

Галичині. Чи відбулось би у Львові те, що відбулося, якби виборний парламент у Росії з’явився у 1860-х, а не після революції 1905, або якби росіяни *стали* нацією у 1914, а може, навіть *до* 1914?

Це може видатися парадоксальним, але в 1914 “бездержавні” галицькі русини були нацією в тому розумінні, в якому росіяни у “своєї власній” імперії нацією не були. Вже тоді для всіх було очевидно, що українці – австрійські піддані в Австро-Угорській монархії мали більше особистих та політичних свобод, аніж українці, а також *росіяни* в Росії. Українська національна ідея та політичні ідеї українофілів відповідали “європейській” правовій і політичній системі та цінностям, про що свідчить приклад Австрії: українці хотіли більше “Європи”: подальших демократичних реформ, ширших національних прав, особливо ж – надання автономії українській частині Галичини, і звичайно ж, не хотіли запровадження самодержавства, навіть якщо це й мало бути *російське* самодержавство.

Вибір української ідентичності означав, що галицькі русини проголосили себе не нацією самою по собі, а складовою значно більшої нації, основна частина якої мешкала в Росії. Таким чином, вони визнали інтелектуальну першість сходу. Вони прийняли концепцію історії “східняків”, ця історія стала і їхньою історичною спадщиною. Як показує Сергій Плохій, ідея української державности ґрунтувалась “на двох головних мітах: перший – Україна – єдина пряма спадкоємиця середньовічної Київської Русі, другий – про українське козацтво”. Він стверджує, що саме “східняк” Михайло Грушевський відіграв особливу роль у перетворенні цих двох мітів у наріжні камені української історії. До цього можемо лише додати, що Грушевський, випускник Київського університету, написав свої головні праці тоді, коли був професором Львівського університету (1894–1914)³⁵.

Будучи відкритими до ідей та погоджуючись на провідну роль сходу (ще до Грушевського Драгоманов справив великий політичний вплив на галичан), що більше галичани утверджувались у своєму регіоні, то більше прагнули допомогти своїм співвітчизникам у Російській імперії. Особливо цінною їхня допомога була після революції 1905, коли східні українці, нарешті, мали змогу створити власну пресу, різноманітні культурні товариства, кооперативи і т. п. Після вибуху війни у 1914 “українсько-українські” стосунки вийшли на якісно інший рівень, особливо ж після падіння царизму і трохи згодом – після проголошення Української Народної Республіки в листопаді 1917. На короткий час, між березнем і листопадом 1917, видавалося що російські демократичні сили та поборники української автономії зможуть знайти *modus vivendi*,

який задовольнив би обидві партії. Якби це сталося (так можемо собі поміркувати далі), українська частина Галичини після падіння Габсбурзької монархії (а це сталося би після перемоги союзників), приєдналась би до підросійської України. Можливо, вони разом стали б автономним членом демократичної багатонаціональної федерації з Росією, а може, здобули б незалежність як суверенна українська держава. Однак демократична Росія не вистояла – вона вчинила “самогубство”, як висловився Струве, і під час громадянської війни, що почалася після цього, і “червоні”, і “білі” билися проти українців. Усе закінчилося тим, що червоні розбили і білих, і українців. До літа 1919 р. поляки захопили всю Галичину, і кордон, що пролягав між радянською Росією та Польщею, встановлений після війни 1920, залишав Галичину на польському боці. Можна доводити, що на результати польсько-української війни за Галичину 1918–1919 значною мірою вплинули петроградські події листопада 1917: “самогубство” Росії спричинилося до того, що українці не здобули незалежності, і таким чином, перешкодило об’єднанню Галичини з підросійською Україною.

Тоді як для російських лібералів “1917” означав розрив Росії з “Європою” і поворот до “Азії”, для комуністів цей самий рік означав, що Росія бере на себе роль лідера в поході людства до нової комуністичної цивілізації, реалізації ще одного “розсадника”, – що з’являється в “Комуністичному маніфесті”. Замість того, щоб наздоганяти Європу, Росія стає зразком, який Європа наслідуватиме. Те, що “Росія” розпалась як імперія та нація – в буржуазному розумінні – було більш ніж достатньо компенсовано створенням нової історичної спільноти, яку в останні десятиліття існування радянської системи офіційні ідеологи назвуть “багатонаціональним радянським народом”. Однак, в остаточному підсумку, за сімдесят років, радянська система повторила промахи своєї попередницької імперії. Як вважає Йоганн П. Арнасон, радянська “анти-парадигма модерності, очевидно, найважливіша з таких парадигм”, не спромоглася реалізувати марксистського великого проекту і натомість “відродила імперський устрій у нових формах.” Упродовж своєї історії вона також активізувала імперські “самонищівні сили”³⁶.

Останній акт “1848-го”: 1945–1991

Мусило минути понад 70 років, аби “самонищівна динаміка” комунізму прийшла до свого логічного завершення. Лише одночасно із розвалом радянської “контрпарадигми модерності” колишні “русини” габсбурзької Галичини – на той час уже цілком певні, що вони – українці

– змогли вільно заявити про своє бажання жити разом зі своїми східними співвітчизниками у незалежній державі Україна. Саме це вони й зробили – двічі – у 1991. Спершу в березні на всенародному референдумі, на якому мало вирішитися майбутнє Радянського Союзу. Михайло Горбачов організував цей референдум, щоби зберегти Радянський Союз як єдину державу, але три західноукраїнські області – радянська частина колишньої австрійської Галичини, переважно більшістю проголосували за незалежність України. (У березні 1991 можливість зробити такий вибір була тільки тут). Ці регіони підтвердили свій вибір на всеукраїнському референдумі 1 грудня 1991 року, на якому всі українці могли голосувати за або проти незалежності – в останньому випадку, за збереження СРСР. (Загалом понад дев’яносто відсотків проголосувало за незалежність.)

Понад 70 років відділяє розпад Габсбурзької монархії від розвалу Радянського Союзу (а отже, і Російської імперії). Те, що видавалося Нейм’єрові здійсненням руської програми 1848 року, насправді було результатом таємної угоди, укладеної в серпні 1939 року між Радянським Союзом Сталіна і гітлерівською “Великою Німеччиною”. Ця угода в її основних положеннях була згодом ратифікована військовими союзниками СРСР і, врешті, підтверджена радянсько-польським договором про кордон (1945). Жодна з тих угод не висловлювала прагнень самих мешканців.

Нейм’єр мав рацію, стверджуючи, що “1945” розпочав нову добу європейської історії. Справді, доба після 1945 була новою епохою, і німецьке питання та все, пов’язане з ним, розгорталося за нових історичних умов. З одного боку, почався процес європейського об’єднання – з Об’єднання вугілля і сталі, потім – Спільного ринку, НАТО і врешті, Європейського Союзу. З іншого боку, існував радянський блок, “Соціалістична співдружність”. Однак, після поразки “Великого німецького райху” залишилося не лише українське, а й інші успадковані з 1848 питання, і найважливішим із них було німецьке. Як ми побачимо, історія України залишилася тісно пов’язаною з історією Німеччини аж до останніх десятиліть двадцятого століття.

Повоєнна німецька історія добре відома. Німеччина зазнала значних територіальних втрат на користь Польщі, меншою мірою – на користь СРСР (Кенігсберг став Калінінградом). На руїнах Grossdeutschland* спершу появляється утворення, яке можна було би назвати “Keindeutschland**”, яким управляли разом чотири великі держави, а потім навіть і ці рештки Німеччини було поділено на Німецьку Федеративну Республіку і контрольовану Радянським

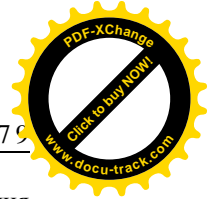
Союзом “Німецьку Демократичну Республіку”. Окрім того, було поділено Берлін, а Австрію після семи років перебування у складі гітлерівської Німеччини відновлено як самостійну державу.

Потрібно було майже п'ятдесят років, поки “німецьке питання” у новій версії не було розв'язане так, щоб усі були задоволені. Цього разу це розв'язання було безпосередньо пов'язане з політичними змінами в СРСР і процесами внутрішньої лібералізації у східноєвропейських державах, які звільнялися з-під московського контролю. У 1990 НДР припинила своє існування, а її “землі” приєдналися до Федеративної Республіки. На відоме питання: “Що таке Німеччина?” було знайдено відповідь, яку годі було передбачити у 1848, але, яка, здається, нарешті могла задовольнити всіх. Польща та Чехословаччина, безумовно, були задоволені, адже Федеративна Республіка визнала кордони 1945 року, поклавши таким чином край колишнім польсько-німецьким або чесько-німецьким конфліктам. Тоді як післявоєнну залежність Східно- та Центральноєвропейських держав від СРСР маскували ідеологією, закликаючи їх до спільної справи побудови соціалізму й комунізму та нагадуючи про те, що вони належать до “соціалістичного табору”, часто використовувався переконливіший аргумент: Радянський Союз, принаймні, захищав Польщу та Чехословаччину від загрози “західнонімецького реваншизму”. Коли Федеративна Республіка ще до об'єднання Німеччини зреклася будь-яких “реваншистських” вимог, полякам (та й іншим) стало легше добиватися для себе демократії та незалежності від СРСР. Але кінець німецької загрози не гарантував збереження всіх держав, які ми з певним правом можемо назвати наступниками Габсбурзької монархії. Невдовзі після об'єднання Німеччини розпались Югославія та Чехословаччина, і в обох випадках можна побачити відлуння подій 1848 року³⁷.

В українській історії, безумовно, можна побачити певний зв'язок між подіями 1848 року та подіями кінця двадцятого століття. Україна здобула незалежність через рік після об'єднання Німеччини. Хоча Німеччина відіграла негативну роль в українській історії 1941–1945 років, виявилось, що “переплетення” історій України та Німеччини наприкінці 1980-х – на початку 1990-х було корисним для українців. Усі погоджуються, що вирішення німецького питання стало можливим завдяки політиці перебудови та гласності в СРСР, головну роль у яких відіграв Михайло Сергійович Горбачов. Менш зрозуміло – захищуємо тут Філіпа Зелікова (Philip Zelikow) і Кондолізу Райс

* Велика Німеччина (нім.)

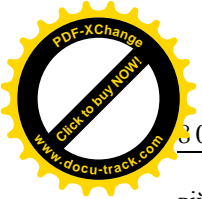
** Жодна Німеччина, не-Німеччина (нім.)

(Condoleezza Rice), – “... як оцінювати роль, яку відіграло об'єднання Німеччини у розвалі Радянського Союзу”. Зеліков і Райс, однак, погоджуються, що політика Горбачова щодо Німеччини підважила його політичну позицію в країні, через що націоналісти в СРСР посміливішали, а це, у свою чергу, допомогло покласти край радянському контролю над Східною Європою. Радянський Союз розпався невдовзі після кінця Варшавського договору, а Російська Федерація опинилася “приблизно в межах Росії Петра I”³⁸.

Поряд із віднедавню незалежною Росією та ще тринадцятьма іншими пострадянськими державами була й незалежна Україна. Спостерігаючи за першими місяцями існування цієї держави, деякі західні (й російські) аналітики та вчені пророкували, що Україна розвалиться так само, як і Югославія. Вони вказували на декілька ліній розламу, які могли б дати тріщини: одна з них – колишній кордон між Австро-Угорщиною та Росією; ще одна – межа між переважно католицьким заходом і православним сходом (на цей аспект поділу України звертали увагу послідовники теорії “зіткнення цивілізацій”); і, нарешті, можливість розпаду на регіони, де розмовляють українською та російською – це віддзеркалювало поширену інтерпретацію югославського конфлікту як такого, що ґрунтувався на “етнічності.” (Деякі спостерігачі очікували, що Крим відколеться першим, а Донбас і Одещина будуть наступними.)

Жоден із цих сценаріїв не став реальністю. Щоправда, Україна, яка стала незалежною в 1991, навряд чи була добре інтегрованою країною. Окрім Галичини, сюди входили ще два регіони, які Радянський Союз анексував після Другої світової війни: т. зв. “Закарпатська Україна”, яка двадцять років була частиною Чехословаччини (а перед тим – Угорщини), і північна частина австрійської провінції Буковини, яка між війнами була у складі Румунії. Населення цих територій упродовж кількох поколінь жило під владою Габсбургів, потім ще двадцять років під владою їхніх наступників – які, незважаючи на свої численні недоліки, істотно відрізнялися від сталінського Радянського Союзу 1930-х. Хоча Львів, Ужгород і Чернівці опинились у тій самій радянській республіці, що й Донецьк, Луганськ, Харків і Полтава, східна й західна частини України мали небагато спільного. Становлення українців як однієї нації, що вперше зазвучало у програмі 1848 р. як романтична концепція, було б складним, болісним і навіть за найліпших умов вимагало б надзвичайних зусиль, але після 1945 українці не могли ці ідеї влітати в життя, позаяк всі вони стали об'єктами радянської політики. Ще до того, як радянські війська знову зайняли всю Україну, коли ще тривала

війна, в передчутті такої ситуації один західний спостерігач, Вільям Генрі Чемберлен (William Henry Chamberlin), визнав “міцні сентиментальні та культурні зв’язки між цими двома гілками українського народу” і запитував, чи українці Східної Галичини та Буковини будуть радянізовані, і чи “вперта вірність націоналістичним та релігійним ідеалам” мешканців Західної України “перешкоджатиме радянській владі і, можливо, вплине на їхніх братів по крові, радянських українців”³⁹.

Минуло чимало років перш ніж ми отримали відповідь на запитання Чемберлена. Західні регіони України стали радянізованими більше ніж, певно, їхні мешканці хотіли б визнати, але вони також “вплинули” на східну частину країни і, безперечно, “перешкоджали радянській владі” впродовж останніх років існування СРСР, проголосувавши за відокремлення. У 1989–1991 принаймні Львів та Київ діяли на диво одноставно, а це, звичайно, дуже багато важило, тоді, коли вирішувалося питання незалежності.

До інших важливих чинників, які вплинули на події в Україні під час розпаду Радянського Союзу та об’єднання Німеччини, слід віднести зміну в польсько-українських стосунках. Задовго до 1991-го року демократичні сили в Польщі вирішили підтримати українські національні прагнення. Малоімовірно, що Сталін – або його наступники – могли собі уявити, що завдяки тому, що до УРСР перейшли ті польські території, які до 1939 року заселяли українці, можна буде покласти край давнім історичним взаєминам між цими двома націями, і що колись може статися так, що поляки підтримають українців у їхньому протистоянні Москві. Польща була першою країною, яка визнала незалежність України – через день після першого грудневого референдуму 1991 року. Так само Польща підтримувала боротьбу за незалежність литовців і білорусів – незважаючи на спогади про колишню ворожість між цими “націями-спадкоємцями” Речі Посполитої. Багато років польські політики та письменники нарікали на фатальне геополітичне положення своєї країни: на початку 1990-х вони побачили, що Польща опинилася у зовсім інших геополітичних обставинах, оскільки всі держави, які до того були сусідами Польщі, зникли. Для України зміна була не менш різкою: вона не лише стала незалежною, але й уперше за кілька століть почала межувати із сусідом важливим, а водночас, – дружнім. Історична трансформація україно-польських стосунків у добросусідські поставила українців щодо Росії в таке становище, якого вони ніколи досі не займали: вперше Україні, коли вона мала справу з Росією, не треба було боятися загрози з боку іншої держави.

Епілог – і пролог?

Підсумуймо в кількох словах аргумент про “європейський вимір” виникнення модерної України і пояснімо, чому в цьому есе ми зосередилися на австрійських чи “віденських” зв’язках, а інші два складники так званого “європейського виміру” розглядалися не так докладно. Про зв’язки України з Росією всі знають – хто ж не чув про “триста років” перебування України під Росією? Про зв’язки з Польщею знають трохи менше. Тому в цьому есе нам не доведеться показувати, що насправді лише незначна частина українських територій була зв’язана з Росією так довго. Вище ми зазначали, що навіть після того, як більша частина України опинилася під Російською імперією, поляки залишились і займали набагато більші території, аніж зазвичай вважають. Найраніше модерна українська ідентичність починає формуватися у складі Російської імперії, в історичному Гетьманаті або “Малоросії”, цей процес тривав не лише в російському, а також у тому культурному й соціальному просторі, де домінували поляки. Проте, визнаючи роль Санкт-Петербурга та Варшави, підкреслюємо, що на “віденські” зв’язки України з Європою варто звертати значно більшу увагу, ніж це роблять, і що спадщина 1848 – це не тільки історія, вона має особливе значення для сьогоденної України, на початку XXI століття.

Габсбурзька монархія не була звичайним собі анахронічним продовженням ще більш старомодної “Священної Римської Імперії”. Сьогодні, мабуть, викличе посмішку те, що австрійський імператор називав себе ще й королем Угорщини, Чехії, Хорватії, ерцгерцогом і володарем Австрії “Горішньої” та “Долішньої”, а також маркграфом Моравії та великим князем Краківським тощо. Чи багато українців пам’ятає сьогодні, що до кінця 1918 австрійський монарх величав себе також “Королем Галичини та Лодомерії” – себто вважав себе спадкоємцем середньовічних галицьких та володимирських князів. Однак ці середньовічні титули певним чином пов’язані із сучасними реаліями. Коли подивимось на карту Європи 1840-х років, побачимо, що Братислава і Прага, Буда, Пешт і Загреб, Дубровнік і Краків, Любляна та Львів, Венеція і Тернопіль, Мілан та Чернівці – називаємо їх так, як вони звуться сьогодні (деякі із цих назв у 1848 ще не були придумані) управлялися з одного центру, хоча, – мусимо це визнати – неоднаково⁴⁰. Мешканець Чернівців, якщо міг собі таке дозволити, безперешкодно їхав у Мілан чи Венецію, не перетинаючи міжнародного кордону. Коли небагато австрійських русинів їздило слухати опери в театрі Ла Скала чи на узбережжя Далмації, знаємо,

що один із них, Юрій Федькович (1834–1888), “написав перший вірш українською мовою”, коли служив у війську в Північній Італії. “Досі він писав німецькою”, – читаємо в “Encyclopedia of Ukraine”⁴¹. Чи матимемо рацію, припускаючи, що саме контакти з Італією надихнули зачинателя сучасної української літератури в австрійській Буковині перейти на мову Котляревського та Шевченка? Якщо це справді так, тоді біографія Федьковича стає ілюстрацією концепції Грінфелд та Маліа про великі спільні соціокультурні простори, в яких розвивається модерна національна свідомість.

Повертаючись від географії до історії, пригадуємо, що у 1848, коли кріпацтво в монархії було скасоване остаточно, австрійські кріпаки-українці також стали вільними, і що українці, включно із звільненими селянами, у 1848 брали участь у виборах до конституційної асамблеї – Рейхстагу. І справді, серед обраних послів було декілька колишніх кріпаків. Вони голосували разом із поляками, румунами, чехами, словаками, німцями та італійцями, для яких це також був перший такий досвід. Хоч би як критично ставитися до тодішніх умов існування в Габсбурзькій монархії після 1848 і до її кінця, галицькі й буковинські українці жили у правовій державі (Габсбурзька монархія була правовою державою – *Rechtstaat*), могли вільно створювати усілякі товариства, включно з політичними партіями, займатися політикою у своїй місцевості, провінціях та державі, а їхня мова визнавалась державою у освітній, адміністративній та правовій сферах. Коротше кажучи, для цих українців Європа означала не тільки абстрактні та благородні ідеї. Вона була для них (хоча й, може, недосконалим на практиці) справжнім пережитим досвідом. Щоб з’ясувати цю думку, наведемо один приклад. Коли за реакційного царського режиму російське народництво дедалі більше схилилося до революційних настроїв та насильницьких методів, Драгоманов (що народився та здобув освіту в підросійській Україні), здобув підтримку в Галичині, і саме там його учні могли вільно застосовувати його “європеонародницькі ідеї” у суспільній та політичній діяльності, створювати суспільні та культурні інституції, в яких ці ідеї ставали реальністю.

Безперечно, ми не маємо наміру стверджувати, що галицькі й буковинські русини з якогось погляду були кращими європейцями чи українцями, аніж їхні побратими в підросійській Україні. Навпаки, доводимо, що перетворення “русинів на українців”, формування їхньої національної ідентичності, що також означало самовизначення як європейської нації, було наслідком взаємодії (Полтава, Харків та Київ

відіграли тут роль ініціаторів, і на якийсь час, лідерів) понад кордонами імперії. Діячі українського руху знали про це, бо ж бачили, що діялось у Галичині напередодні Першої світової, і вважали здобутки австрійських співвітчизників також і за свої власні. Вони пояснювали відмінності у становищі двох Україн тим, що одна з них була частиною європейської держави. Вони гадали, що і центральним землям їхньої країни велось би так само, коли не краще, якби дати їм такі ж можливості. Однак відомі події 1917 і все, що було опісля, призвели не лише до загибелі “європейської” Росії, а й до поразки демократичної України.

Чи варто підкреслювати, що проблематика цього есе не лише історична? Антикомуністична революція 1989–1991 і крах російської/советської імперії дали народам Центрально-Східної Європи змогу приєднатися до нової Європи, Європейського Союзу, який Західна Європа будувала ще від завершення Другої світової війни. Центрально-Східна Європа негайно використала цей шанс. Усі національності, про які писав Нейм’єр, і деякі інші, що не були у складі Габсбурзької монархії у 1848 (Болгарія та Прибалтійські держави), мають приєднатись або вважаються кандидатами на вступ до Європейського Союзу. Українські лідери також заявляють про “європейську орієнтацію” України. А мешканцям, зокрема (хоча не тільки) території старої “Австрії”, хотілось би, аби їхня батьківщина йшла до Європи тим шляхом, яким пішли сусіди України. Але в нинішній Україні цей погляд і не єдиний, і не панівний. Бо ще дехто виступає проти зв’язків України з Європою, а інші наполягають, що, на відміну від поляків чи литовців, українці мають йти до Європи з Росією. І в цих дискусіях беруть участь не тільки політики, політологи та дослідники міжнародних відносин. Варшавська дослідниця Оля Гнатюк показує у своїй найновішій книзі “Прощання з Імперією: українські дискусії про ідентичність”, що також і культурна еліта, зокрема письменники та літературознавці, беруть участь у гарячих дискусіях про українську ідентичність, одна з центральних тем у яких – постсоветська Україна проти Європи. Оля Гнатюк слушно вказує, що українці намагаються віднайти свій шлях у постімперському світі⁴².

Можливо, прихильники вибору “До Європи – з Росією” не вважають, що вихід України з імперії обернеться тільки на краще. Вони не пояснюють, чому саме Україна мусить спершу приєднатися до Росії, а лише тоді разом із нею йти до Європи. А чому би не йти до Європи безпосередньо, як усі інші народи? Ті, хто знає історію і України, і Росії легко може впізнати у цьому гаслі щось, що Україна вже пережила триста років тому, коли Петро I відкрив знамените “вікно у Європу”,

збудувавши Санкт-Петербург. Вони також знають, що російські стосунки любови-ненависти з Європою завершилися катастрофою 1917. Отож можна поцікавитись, чи заклик до міцніших зв'язків України з Росією мотивований бажанням допомогти обом народам приєднатися до Європи, чи йдеться про щось зовсім інше, а саме – про відродження колишньої імперської моделі українсько-російських взаємин. Одне слово, про позбавлення України незалежності.

Відповідь на ці запитання значною мірою залежить від того, який діагноз поставимо теперішній ситуації Росії. Джефрі Госкінг вважає, що коли “Британія мала імперію ..., то Росія була імперією – і можливо, дотепер нею залишається.” Для англійців поняття імперія та батьківщина були далекі одне від одного (виняток тут Ірландія), отож, на думку Госкінга, коли імперія розпалася, вони змогли відмежуватися від неї “без зайвих нарікань”. Однак для росіян “російська імперія була також батьківщиною, і “туземці” неймовірно перемішувалися з росіянами на своїх же ринках, вулицях і в школах, що триває і дотепер”⁴³. У 1991 видавалось, що росіяни візьмуть приклад із англійців та змиряться (“без зайвих нарікань”) із розпадом власної імперії. Тодішні лідери Російської Федерації відіграли вирішальну роль у мирному розпаді Радянського Союзу і здобутті Україною незалежності. Здавалося, що постсоветські росіяни стануть нацією в тому сенсі, в якому вони нею не були у 1914. Навіть більше, Росія як вільний народ і демократична держава визнала національну незалежність України. Це було 12 років тому. Однак, чи можна сьогодні з певністю стверджувати, що російський народ достатньо незалежний від держави і відповідає Госкінговому визначенню нації? Чи можна сьогодні мати певність, що російські лідери – і російський народ – не хочуть відродження імперії, у тій чи іншій формі, що вони відмовилися не лише від цього, а й від авторитарної форми правління в Росії? Очевидно, що німці дуже “нарікали” – більше, ніж півтора століття, доки відмовилися від своїх імперських амбіцій і стали “нормальною” європейською нацією. А чи позбулись росіяни імперського світогляду, і чи вони тепер погоджуються, що Росія повинна бути “нормальною” національною державою, і що їй зовсім не треба бути імперією? І останнє: чи російська держава та суспільство хочуть, щоб Росія приєдналася до Європи?

Нині давати більш-менш певну відповідь на ці запитання щодо Росії надто рано. Історія Росії має власну динаміку, власні виміри – чого й слід чекати від країни, що розкинулася від Прибалтики до Тихого океану. Поки що, все-таки, незважаючи на те, що Росія робить

чи каже, українські культурні еліти і політичний клас мусять пам'ятати про минулі безпосередні культурні й політичні зв'язки України з Європою. Наївно було б сподіватися, що коли українські інтелектуали й ті, хто робить політику, рефлексують над реальним європейським досвідом України, вони погодяться, що майбутня Україна мусить бути в Європі.

Переклад: Дзвенислава Матіяш і Христина Чушак

Ад'юстація та редакція: Оля Гнатюк

ПРИМІТКИ

¹ Справжнє ім'я та прізвище Льйоїса Нейм'єра – Людвік Бернштайн (Bernstajjn). Він народився на території Польщі, яка після поділів відійшла до Росії. Його родина купила маєток у східній Галичині (тепер – Тернопільська область) й змінила своє прізвище на Неміровські (Niemirowski). Хоча його батько був палким польським націоналістом, молодий Людвік, що провів дитинство серед сільських дітей-українців, у польсько-українському конфлікті, стояв на українському боці. Провчившись трохи у Львівському університеті, Нейм'єр переїхав на семестр до Лозанни, а звідти – до Оксфорда (Балліол коледж), де розпочав навчання у 1908, а завершив у 1911 із відзнакою з історії. Детальнішу біографію Нейм'єра до 1914 року можна знайти у: Mark Baker, *Lewis Namier and the Problem of Eastern Galicia*, “Journal of Ukrainian Studies”, vol. 23, no. 2 (Winter 1998), с. 59–63 й далі в: Julia Namier, *Lewis Namier: A Biography*, Oxford, Oxford University Press, 1971, с. 31: “Проте українську він (батько Льйоїса) взагалі не вважав мовою. Щоб всім було зрозуміло, що він про це думає, він строго заборонив своїм дітям вчити українську, особливо від слуг, для яких вона була рідною. Саме у той час, як вважає Люїс, зародилася його палка прихильність до “русинів” або ж українців... у 1919” Деякі важливі біографічні факти і погляди Нейм'єра на національне питання можна знайти в: Amy Ng, *Nationalism and Political Liberty: Josef Redlich, Lewis Namier, and the Nationality Conflict in Central and Eastern Europe* (Ph. D. thesis, Oxford University, 2001.)

² 1848: *Seed-plot of History*, в кн.: Lewis Namier, *Vanished Supremacies: Essays on European History, 1812–1918*, New York and Evanston, Harper Torchbooks, 1963), сс. 21–30.

³ Kathleen Burk, *Troublemaker: The Life and History of A. J. P. Taylor*, New Haven and London, Yale University Press, 2000, с. 270.

⁴ Див. Ернест Геллнер. Нації та націоналізм, Ithaca, Cornell University Press, 1983. Я говорю про обставини чи збіг обставин у тому значенні, в якому Леон Васілевські використовує слово *koniunktura* у своїй книжці “Українське питання як міжнародна проблема”, де він доводить, що нації без держави, яка намагається здобути незалежність, недостатньо просто за це боротися: тут годі обійтися також без сприятливого міжнародного “збігу обставин”. Див. Leon Wasilewski, *Kwestia Ukraińska jako zagadnienie międzynarodowe*, Warsaw, Ukraiński Instytut Naukowy, 1934, №№. 142–43.

⁵ John A. Armstrong, *The Autonomy of Ethnic Identity*, в кн.: Alexander J. Motyl, ed., *Thinking Theoretically about Soviet Nationalities*, New York, Columbia University Press, 1992, с. 29.

⁶ Adrian Hastings, *The Construction of Nationhood: Ethnicity, Religion and Nationhood* Cambridge, Cambridge University Press, 1997, с. 25.

⁷ Eugen Weber, *Peasants into Frenchmen*, London: Chatto and Windus, 1977, с. 493, цитата за: Hastings, *Construction of Nationhood*, с. 26.

⁸ David Blackbourn, *The Long Nineteenth Century: A History of Germany, 1780-1918*, New York and Oxford, Oxford University Press, 1998, с. xvi.: “Те, що ми називаємо об’єднанням Німеччини, фактично, було поділом”.

⁹ Посилання на що епіграму Гете й Шиллера та її переклад на англійську (але без останньої частини) див. James J. Sheehan, *What is German History? Reflections on the Role of the Nation in German History and Historiography*, “Journal of Modern History”, vol. 53, no.1 (March 1981), с. 1. Розгляд німецької проблеми разом із періодом після 1945, включно з об’єднанням Німеччини у 1990 році й подальшими подіями, див. у: Klau von Veume, *Shifting National Identities: The Case of German History*, “National Identities”, vol. 1, no.1 (March 1999), сс. 39–52. (Оригінальна версія дистиху Гете та Шиллера звучить: “Deutschland? Aber wo liegt est? Ich weiss das Land nicht zu finden. Wo das gelehrte beginnt, hoert das politische auf.”) Дейвід Блекборн (David Blackbourn), який цитує обох поетів і аналізує їхнє запитання, зауважує, що “Об’єднання означало, що відтоді Німеччина появилася і на карті, і в свідомості” (*The Long Nineteenth Century*, с. xvi.) Але знаємо, що Німеччина 1871 року на карті відрізнялась від тієї Німеччини, яка була в свідомості у всіх, про що свідчить виникнення Третього Райху.

¹⁰ Horst Glassl, *Das Österreichische Einrichtungswerk in Galizien (1772–1790)*, Wiesbaden, Otto Harrasowitz, 1975, сс. 9–18, критикує тих німецьких істориків, які не звертали уваги на вплив, який приєднання польських територій, таких як Галичина, мало на адміністративну систему імперії та на перебіг німецької історії. Порівняно сильний польський націоналізм у Габсбурзькій імперії допомагає зрозуміти, чому – як висловився сучасний вчений – “реальним наслідком діяльності цих вищих шкіл, особливо Львівської Духовної Семінарії, була не германізація, а полонізація, щонайменше мовна, [греко-католицького] духовенства, і чому “вплив Відня на українців був не стільки германським, як слов’янським. Караджич та Копітар справили безпосередніший вплив на українське відродження в Австрії, ніж Гердер чи Гегель.” (John-Paul Himka, *German Culture and the National Awakening in Western Ukraine before the Revolution of 1848*, в кн.: *German-Ukrainian Relations in Historical Perspective*, Hans-Joachim Torke and John-Paul Himka, eds., Edmonton and Toronto, Canadian Institute of Ukrainian Studies, 1994, сс. 37–38.

¹¹ Jiří Kořalka, *Češi v Habsburské říši a v Evropě 1815–1914. Sociálněhistorické souvislosti vytváření novodobého národa a národnostní otázky v českých zemích*, Prague, Argo, 1996, ř. 20: “usiloval josefinismus o vytvoření rakouského státního národa, jehož hlavním oporou měl být osvěcený homo austriacus (rakouský člověk) v rakouské státní a školské správě, v armádě a v církvi orientované na stát”.

¹² Kořalka, *Češi*, с. 19. Те, як імперія відреагувала на етнічний націоналізм, як виявилось згодом, нічого не дало для створення “імперської австрійської” національності, не означає тотальної поразки: зрештою, хоч би якими були їхні націоналістичні декларації, багато, якщо не більшість, підданих імператора залишалося вірними його Імперії майже до самого кінця. Австрійський відповідник російської доктрини “офіційної національності” часів правління Миколи I базувався радше на історичному досвіді народів у спільній державі Габсбургів, ніж на етнічній належності та мові. Було створено спеціальні інститути, такі як Інститут історії Австрії при Академії наук та Віденському університеті, який мав пропагувати *vaterländische Geschichte*, дослівно – “вітчизняну історію” (Пізніша радянська її версія називалася *отечественная история*.) Ця історія мала на меті довести, що “Велика Австрія” була “наперед визначеною необхідністю”. Наскільки серйозними були ці імперські “націєтворчі” спроби див. в кн.: Walter Leitsch, *East Europeans Studying History in Vienna (1855–1918)*, а також: *Central and South-East Europe* Dennis Deletant and Harry

Hanak, eds. *Historians as Nation-Builders*, London, Macmillan, 1988, сс. 139–156.

¹³ Jerzy Jedlicki, *Heritage and Collective Responsibility*, у: *The Political Responsibility of Intellectuals*, Ian Maclean, Alan Montefiore, and Peter Winch, eds., Cambridge, Cambridge University Press, 1990, сс. 53–76. Цитата з с. 55.

¹⁴ Василь Подолинський (1815–1876) був греко-католиком, який до 1848 належав до польського таємного товариства і в 1848 підтримував угорську революцію, але спинив свій вибір на українській національності й хотів, щоб Україна стала членом слов’янської федерації. Про Подолинського див. у працях Феодосії Стеблій “*Слово перестороги*” В. Подолинського, “Український історичний журнал”, 1966, № 12, сс. 44–55, та Włodzimierz Borys, *Głos z 1848 r. w sprawie zgody polsko-ukraińskiej*, “Przegląd Historyczny”, vol. LXII No. 4 (1971), сс. 717–724.

¹⁵ Martha Bohachevsky-Chomiak, *The Spring of a Nation: The Ukrainians in Eastern Galicia in 1848*, Philadelphia, Shevchenko Scientific Society, 1967, сс. 29–30.

¹⁶ Ярослав Грицак, *Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX–XX століття*, Київ: Генеза, 1996, с. 52. Олег Турій в Українській “*Весні народів*” (У кн.: *Головна Руська Рада 1848–1851: протоколи засідань і книга кореспонденції*, ред. Олег Турій, Львів, Інститут історії Церкви Українського Католицького Університету, 2002) на с. хх наводить такі дані: з 66 осіб, які підписали декларацію Ради, 19 належали до духовенства, 10 були студентами семінарії, 4 вивчали право, а решта були “львівськими міщанами”, урядовцями, правниками, вчителями, а один був землевласником.

¹⁷ Liah Greenfeld, *Nationalism: Five Roads to Modernity*, Cambridge, Harvard University Press, 1993, с. 495. Шкода, що Грінфельд не розглядає випадку Польщі, що дуже дивно, беручи до уваги важливість польського фактора в історії формування російської нації та роль Польщі в історії націоналізму загалом.

¹⁸ Martin E. Malia, *Russia under Western Eyes: From the Bronze Horseman to the Lenin Mausoleum*, Cambridge, Mass. and London: Harvard University Press, 1999, сс. 12–13. Аналіз концепції Малія американськими та європейськими вченими див.: *The Cultural Gradient: The Transmission of Ideas in Europe, 1789–1991*, Catherine Evtuhov and Stephen Kotkin, eds., Lanham, Boulder, New York, Oxford, Rowman and Littlefield, 2003.

¹⁹ Malia, *Russia*, сс. 439–40.

²⁰ Dominic Lieven, *Empire: The Russian Empire and Its Rivals*, London, John Murray, 2000, с. xvi.

²¹ Marc Raeff, *Ukraine and Imperial Russia: Intellectual and Political Encounters from the Seventeenth to the Nineteenth Century* в кн.: *Ukraine and Russia in Their Historical Encounter*, Peter Potichnyj et al., eds., Edmonton: CIUS, 1992, сс. 69–85; цитата на с. 78.

²² John LeDonne, *Ruling Russia: Politics and Administration in The Age of Absolutism, 1762–1796*, Princeton: Princeton University Press, 1984, p. 305.

²³ John P. LeDonne, *The Russian Empire and the World, 1700–1917: The Geopolitics of Expansion and Containment* (New York and Oxford: Oxford University Press, 1997), p.76.

²⁴ Vera Tolz, *Russia*, London: Arnold and New York: Oxford University Press, 2001, сс. 88–89. У своїх міркуваннях Толз посилається на погляди російських коментаторів.

²⁵ Детальний синтез польського “виміру” української та східно-європейської історії – аж до початку посткомуністичної доби представляє Aleksander Gieysztor, “*Imperia, pacstwa i narody sukcesyjne w Europie Środkowo-Wschodniej*”, в кн.: *Belarus, Lithuania, Poland, Ukraine: The Foundations of Historical and Cultural Traditions in*

East Central Europe, ред. Єжи Ключовський та ін. (Люблін, Інститут Східної Європи, Рим: Фондація Івана-Павла II), сс. 7–16. Timothy Snyder, *The Reconstruction of Nations: Poland, Ukraine, Lithuania, Belarus, 1569–1999*, New Haven and London: Yale University Press, 2003.

²⁶ Дехто з проникливіших неукраїнських дослідників помітив, що на території між поляками та росіянами живуть українці. Так, чеський письменник і журналіст, Карел Гавлічек-Боровський, у статті “Слов’янин та чех” (*Slovan a Čech*) критикує те, що росіяни утискали поляків, однак також критично ставиться і до останніх, підкреслюючи, що “яблуком розбрату, що стало перешкодою для кожного покоління поляків та росіян, було передовсім питання, хто володіє Україною.” На думку Гавлічка, російсько-польський конфлікт через Україну – це “байка про двох вовків”, якщо “появляється ягня – то це українці.” Див.: Karel Havlíček, *Politické spisy*, ред. З. Тоболка (Прага, 1900–1903), I, с. 70. цит. у: Barbara K. Reinfeld, *Karel Havlíček (1821–1856): A National Liberation Leader of the Czech Renaissance*, Boulder, East European Monographs, 1982, с. 25. Про те, що чеський журналіст знав у 1840-х, англійські великі державні мужі не мали жодного уявлення у 1860-х. У розлогу есе “Польща”, виданому після польського повстання 1863, лорд Салісбері доводив, що європейська громадськість, яка підтримувала поляків, котрі боролися проти того, що їм помилково (на думку лорда) видавалось російським гнітом, була необ’єктивною. Салісбері вважає, що Європа зовсім не бачила того, що поляки не просто боролися за свободу свого народу, а також намагалися захопити всі російські землі і в такий спосіб знищити Росію як народ. Ці всі російські землі, звичайно, були саме тими землями, які тепер зветься Литва, Білорусь та Україна. Але у цьому розлогу есе немає й сліду того, що автор вважає за можливе, ніби східні землі (на які поляки не мали права) якогось прекрасного дня заявлять, що вони ані російські, ані польські. (Див.: *Poland*, в кн.: *Essays by the late Marquess of Salisbury, K.G., Foreign Politics*, London, John Murray, 1905, сс. 3–60.

²⁷ Jan Kieniewicz, *Polska-Ukraina: dialog w sferze pogranicza*, “Przegląd Powszechny”, № 10, 1996, сс. 65–73, цит. сс. 67–68.

²⁸ Див. нещодавні російські дослідження цієї теми, які зосереджуються на реакції уряду й суспільства на український феномен у: Alexei Miller, *The Ukrainian Question: The Russian Empire and Nationalism in the Nineteenth Century*, Budapest and New York, Central European University Press, 2003. У назві російського оригіналу краще передано, про що йдеться: “Украинский вопрос” в політике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.), С-Пб, “Алетейя”, 2000.

²⁹ Николай Ульянов, *Происхождение украинского сепаратизма*, Нью-Йорк, 1966, с. 156. Цитата з Драгоманова на с. 146.

³⁰ Jaroslav Pelenski, *The Ukrainian-Russian Debate over the Legacy of Kievan Rus’, 1840s–1860s*, у його ж: *The Contest for the Legacy of Kievan Rus’*, Boulder, CO, East European Monographs, 1998, с. 222.

³¹ Вячеслава Липинського цитує Пеленський (Pelenski, *The Contest for the Legacy of Kievan Rus’*, с. 223).

³² Lieven, *Empire*, с. 384.

³³ Thomas G. Masaryk, *The New Europe: The Slavstandpoint*, ed. By W. Preston-Warren and William B. Weist, Lewisburg, PA, Bucknell University Press, 1972, с. 123.

³⁴ Петр Струве цит. за: Richard Pipes, *Struve: Liberal on the Right, 1905–1944*, Cambridge, MA and London: Harvard University Press, 1980, p. 301.

³⁵ Serhij M. Plokhyy, *Historical Debates and Territorial Claims: Cossack mythology in the Russian-Ukrainian Border Dispute*, в кн.: *The Legacy of History in Russia and in the New States of Eurasia*, S. Frederick Starr, ed., Armonk and London: M. E. Sharpe, 1994,

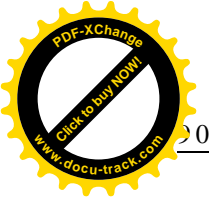
pp. 150–151. Приймаючи “козацький міт” за складник своєї ідентичності, а отже, погоджуючись забути, як козаки ставилися до уніатів, галицькі русини зробили те, про що говорить Ернест Ренан. А він показує, що у націєтворенні важливу роль відіграють не лише спільна пам’ять, а й взаємна згода забувати минуле: “... суть нації в тому, що всі індивіди мають між собою багато спільного, а також багато чого забули. Жоден француз не знає, чи він бургундєць, алан, тайфал, чи вестгот, однак кожен француз має забути різанину у вартоломіївську ніч, або різанину XIII століття на півдні Франції [франц. Midi].” (Ernest Renan, *What is a nation?*, в кн.: *Nation and Narration*, Номі К. Bhabha, ed., London and New York: Routledge, 1990, p. 11). Бенедикт Андерсон звертає увагу на те, що, за Ренановим формулюванням, “кожен французький громадянин” “зобов’язаний забути” Вартоломіївську ніч і коментує це так: “по суті, читачам Ренана пропонується “давню вже забути” те, що згідно з його ж власними словами, вони мали б природно пам’ятати!” (Бенедикт Андерсон. Уявлені спільноти. Київ, Критика, 2001, с. 246. Оригінальна версія: Benedict Anderson, *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, rev. ed., London and New York, Verso, 1991, s. 200). Історія дає приклади того, як пам’ять про релігійні конфлікти має силу розділяти в добу націоналізму – інакше кажучи, як деякі люди відмовляються “забувати”. А наслідком буває або ж глибока політична криза, на розв’язання якої потрібен час, або ж розпад на окремі нації за релігійною належністю. Про інший приклад кризи див. у Давида Блекборна, який нагадує, що після 1871 боротьба культур (*Kulturkampf*) у Німеччині “була боротьбою цивілізацій у буквальному розумінні”. (Blackbourn, *The Long Nineteenth Century*, с. 261.) Гейтінгс згадує, що “Голландія виникає як окрема одиниця внаслідок релігійної боротьби.” Він додає, що “раз появившись, націоналізм переважно починається з релігії”. (Hastings, *The Construction of Nationhood*, с. 28).

³⁶ Johann P. Amason, *The Future That Failed: Origin and Destinies of the Soviet Model*, London and New York: Routledge, 1993, сс. 87–88. Інакше кажучи, Радянський Союз повторює історію попередників – царського режиму, про що Симон Діксон пише: “Чим більше росіяни намагалися модернізувати свою державу, тим відсталішою ставала їхня імперія.” (Simon Dixon, *The Modernization of Russia 1676–1825*, Cambridge, Cambridge University Press, 1999, с. 256. Порівняно з Росією, Габсбурги досягли більших успіхів у модернізації, але їм також не вдалося створити одну національність у всій монархії.

³⁷ Згідно з Е. J. Hobsbawm, *Nations and Nationalism since 1789. Programme, Myth, Reality* 2d ed., Cambridge, Cambridge University Press, 1992, с. 164: “Спалах у Європі сепаратистських націоналізмів мав у двадцятому столітті дуже конкретні історичні корені. Посіяне у Версалі та Брест-Литовську пожинаємо й далі. ... Проблеми, які вибухнули у 1988–92, ті самі, що з’явилися у 1918–21”. Ця ж думка повторюється на с. 165: “Найпростіше явний вибух сепаратизму у 1988–92 можна пояснити “незакінченою справою” 1918–1921.” На наш погляд, це “посіяне” революцією 1848 “пожиналося” у 1990-х. Дивовижний погляд на незалежність України див. у Hobsbawm, *Nations and Nationalism*, с. 166: “Україна ... не примирилася із відокремленням, аж поки невдалий переворот у серпні 1991 не знищив СРСР”. [Курсив мій.]

³⁸ Philip Zelikow and Condoleezza Rice, *Germany Unified and Europe Transformed: A Study in Statecraft*, Cambridge, MA and London, Harvard University Press, 1997, с. 369. В іншому місці вони пишуть, що радянські керівники були проти об’єднання Німеччини, яке, на їхню думку, “вирвало би серце з радянської системи безпеки,” і знищило б усі здобутки Другої світової війни. (І вони, звісно, мали рацію.)

³⁹ William Henry Chamberlin, *The Ukraine: A Submerged Nation*, New York, Macmillan, 1944, с.83–84.

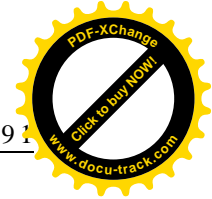

⁴⁰ Справді, сьогодні, коли Брюссель – це столиця Європейського Союзу, куди, згідно з декларованим напрямком, Україна врешті-решт сподівається вступити, цікаво пригадати, що у 1772–1797 і Львів, і Брюссель були під владою Відня: Брюссель, як столиця австрійських Нідерландів, Львів як столиця австрійської Галичини. (Кінець цьому всьому настав у 1797, коли Наполеон захопив перше місто, але, на жаль, не захопив останнього.) Чи це справить враження на когось у Брюсселі – зовсім інше питання.

⁴¹ Encyclopedia of Ukraine, Toronto: University of Toronto Press, 1984, vol. I, p. 871.

⁴² Ola Hnatiuk, *Pozegnanie z imperium: Ukraińskie dyskusje o tożsamości*, Lublin, Wydawnictwo Marii Curie-Skłodowskiej, 2003.

⁴³ Geoffrey Hosking, *The Freudian Frontier*, “The Times Literary Supplement”, 10.03.1995, с. 27.

Марина ТКАЧУК

КИЇВСЬКА ДУХОВНА АКАДЕМІЯ XIX – ПОЧАТКУ XX СТ. ОЧИМА СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ГУМАНІТАРИСТИКИ

Спостерігаючи впродовж останнього десятиліття стрімке зростання кількості наукових публікацій, присвячених тим чи тим аспектам історії Київської Духовної Академії, аналізу творчої спадщини її викладачів та вихованців, не можна не потішитися безперечним фактом: “стара” КДА сьогодні є об’єктом справжнього дослідницького буму. Історіографи, археографи, джерелознавці, історики філософії, психології, педагогіки, культурологи, релігієзнавці – здається, українські гуманітарії натрапили на нове джерело натхнення та квапляться спожити з нього, аби відчутти смак “першопрохідництва”, смак справжнього наукового дослідження.

Справді, і той багатющий матеріал, який залишила по собі Київська Духовна Академія, і його цілковита невивченість відкривають перед сучасними науковцями неозоре поле для діяльності. Окремі ділянки тільки почали освоюватися, на деяких уже кипить робота, а деякі й досі зберігають свій звичний статус terra incognita. А проте, десять років – це той термін, що дозволяє підводити певні підсумки та вимагає бодай попереднього осмислення здобутих результатів.

А результати, безумовно, є, і головний із них той, що Київська Духовна Академія втратила – сподіваюсь, назавжди, – тавро “заповідника мракобісся” й “оплота реакції”, яке здобула за радянських часів. Сьогодні можна з певністю говорити про повернення до історії вітчизняної культури однієї з найзначніших її сторінок, а також про доволі виразні спроби вивчення й осмислення того розмаїття тем і проблем, що пов’язані з історією Київської Духовної Академії.

Доробок сучасної української гуманітаристики у вивченні історії та спадщини Київської Духовної Академії не вичерпується кількома